

1.01

Lev Centrih*

Polkmetje in socialistična država: integrirana kmečka ekonomija v Sloveniji v letih 1957–1965**

IZVLEČEK

Članek se ukvarja s fenomenom naraščanja zaposlovanja kmečke delovne sile izven njihovega gospodinjstva v Sloveniji v obdobju pred gospodarsko reformo leta 1965. Zaradi decentralizacije in postopnega sproščanja tržnih mehanizmov v gospodarstvu so kmetje v tistem času dobili vrsto priložnosti za kombiniranje prihodkov. Ekonomske aktivnosti te delovne populacije so po eni strani koristile podjetjem in narodnemu gospodarstvu, ker so odlagale investicije v stanovanja ter zviševanje plač, po drugi strani pa so bile problematične zaradi izčrpanosti in slabše delovne produktivnosti take delovne sile. Odnos politikov, gospodarstvenikov in znanstvenikov do polkmetov zato ni bil enoznačen.

Ključne besede: integrirana kmečka ekonomija, samoeksploatacija, socializem, samoupravljanje, kooperacija, kmetijstvo

ABSTRACT

PART-TIME FARMERS AND THE SOCIALIST STATE: INTEGRATED PEASANT ECONOMY IN SLOVENIA BETWEEN 1957 AND 1965

The article deals with the phenomenon of the increasing employment of farm workers outside their households in Slovenia in the period before the 1965 economic reform. Due to the decentralisation and gradual release of market mechanisms in the economy, farmers were given many opportunities at the time to combine their incomes. On the one hand,

* Dr. sociologije, docent in znanstveni sodelavec, Oddelek za zgodovino Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 5, SI–6000 Koper; raziskovalec, Inštitut za civilizacijo in kulturo, ICK, Beethovnova ulica 2, SI–1000 Ljubljana; lev.centrih@fhs.upr.si

** Članek je rezultat raziskave v okviru projekta Koncepti kmečke ekonomije: teoretični in empirični primerjalni pristop, 15.–20. stoletje (J6 – 1799), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

the economic activities of this working population benefited companies and the national economy as a whole by delaying investments in housing and increasing wages, while, on the other hand, these workers were problematic due to exhaustion and poorer labour productivity. The attitude of politicians, managers, and scientists towards the part-time farmers was therefore not unequivocal.

Keywords: integrated peasant economy, self-exploitation, socialism, self-management, cooperation, agriculture

Uvod

Tema pričujočega članka so živahna gospodarska gibanja na podeželju v Sloveniji v letih 1957–1965. Obdobje se je začelo z velikimi spremembami v kmetijski politiki, težave, ki so sledile njenemu uresničevanju, pa so pomembno spodbudile véliko gospodarsko reformo leta 1965. Socialistična država je v drugi polovici petdesetih let znatno povečala investicije v kmetijstvo, da bi ustvarila agrarni industrijski kompleks, s katerim bi se Jugoslavija znebila odvisnosti od uvoza hrane in tako tudi zaustavila neugodno rast njene cene.¹ Zasebni kmetijski proizvajalci so bili z novim konceptom kooperacije zamišljeni kot partner države v tem ambicioznem načrtu.² Mnogi izmed njih pa se niti slučajno niso ukvarjali samo s kmetijstvom.

Na predvečer gospodarske reforme so slovenski ekonomisti opozorili na stalno naraščanje kmečke delovne sile, zaposlene v nekmetijski dejavnosti, izven domačega gospodarstva. Dramatično so ugotavljali, da »ne gre za posamezne primere, ampak za desetine in stotine tisočev delavcev«. V letu 1960 jih je bilo v Ljudski republiki Sloveniji 139.000. Od njihovega dela naj bi bila odvisna cela vrsta industrijskih panog.³ Delovni sili, ki je bila z eno nogo na majhnem družinskem posestvu, z drugo pa v tovarni, so politiki in družboslovci takrat najpogosteje rekli polkmetje ali polproletarci. Na delovnem mestu so jim včasih preprosto rekli kar kmetje. Pojav je bil dovolj razširjen, da se je (znova)⁴ odprlo na videz nenavadno vprašanje – kdo v Sloveniji sploh je kmet?⁵ Slovenska stroka se je na začetku šestdesetih let oprla na raziskave v tujini in začela govoriti o mešanih gospodinjstvih ali o ruralno-urbanem tipu družine.⁶

1 Dragan Veselinov, *Sumrak seljaštva* (Beograd: Ekonomika, 1987), 55 in 134–47.

2 Zdenko Čepič, »Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960,« v: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*, Zdenko Čepič, ur. (Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 1999), 177.

3 Jože Levstik [nosilec teme], »Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SR Sloveniji« (Poročilo Skladu Borisa Kidriča, Kmetijski inštitut Slovenije in Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani, 1964), 1. del, I.

4 Žarko Lazarevič opozarja, da so si kritični opazovalci to vprašanje zastavljali že pred drugo svetovno vojno. – Žarko Lazarevič, »Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije,« v: *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič, ur. (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018), 200.

5 Jože Petek, »Pokojnine že – a prispevki?« *Delo – Sobotna priloga*, 19. 4. 1969, 13.

6 Vladimir Klemencič, »Regionalni procesi in kmetijstvo v Sloveniji,« *Teorija in praksa* 4 (1965): 610.

Teoretski okvir članka je koncept integrirane kmečke ekonomije (IKE), kot ga je razvil Aleksander Panjek s svojimi sodelavkami in sodelavci pri projektu *Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem v primerjalni perspektivi, 16.–19. stoletje*. Koncept IKE zavrača apriorno razumevanje različnih dodatnih dejavnosti, s katerimi se ukvarjajo kmetje, kot nujno postranskih. Primarne, sekundarne in terciarne dejavnosti je treba upoštevati kot enakovredne sestavine celote, ki tvorijo kmečko ekonomijo. V konkretnem primeru to pomeni, da je dohodek polkmeta v tovarni lahko bistveno boljši, kot bi se ga nadejal na svojem majhnem posestvu, vendar to še zdaleč ne pomeni, da kmetovanje postaja njegova nepomembna, postranska dejavnost. Ravno obratno. Majhna in »nerentabilna« kmetija že sama na sebi rešuje kmetovo stanovanjsko vprašanje, skromna »samozadostna« pridelava pa potencialno ublaži negativen vpliv nihanj cen hrane na njegovo mezdo. Prav tako koncept IKE zavrača izhodišče, da posestnike drobnih gospodarstev pri iskanju različnih virov družinskih prihodkov motivira nujno zgolj želja po golem preživetju.⁷ Kmečkim ekonomijam so se v Sloveniji v začetku šestdesetih let odprle številne nove priložnosti, ki so obljubljale mnogo več od golega preživetja. Jugoslovanski socializem navsezadnje ni stavil na primitivni asketizem. Ne v ideologiji, še manj pa v praksi. Potrošništvo kot ideal je socializem povezovalo s kapitalizmom v isto materialno civilizacijo.

V pričujočem članku analiziram politične in ekonomske pogoje pojava gospodinjstev, ki so v obdobju 1957–1965 v Sloveniji kombinirala dohodke iz različnih dejavnosti. Pri tem zagovarjam dve hipotezi: 1) osnovni obliki integrirane kmečke ekonomije sta v tistem času v Sloveniji dve: prva temelji na lokalnem kmečkem obratu, drugo tvorijo gospodinjstva delavcev migrantov iz drugih jugoslovanskih republik; 2) kmetje, ki so v tistem obdobju kombinirali dohodke iz različnih dejavnosti, so bili podvrženi hudim delovnim obremenitvam. Zato je mogoče ob konceptu IKE uporabiti koncept samoeksploatacije, ki ga je pred stoletjem razvil ruski agrarni ekonomist Aleksander Vasiljevič Čajanov.

V prvem delu članka predstavljam najpomembnejše raziskave in zgodovinske vire o izbrani tematiki; v drugem delu obravnavam integrirano kmečko ekonomijo v Sloveniji s ptičje perspektive, tj. njene ekonomske in politične pogoje za obstoj; v tretjem delu analiziram njen obseg, sledi sklep.

Literatura in viri za proučevanje polkmečkih gospodarstev v Sloveniji pred gospodarsko reformo 1965

Literatura, ki zgodovino gospodarskega življenja na socialističnem podeželju obravnava kot minuli proces, je v Sloveniji razmeroma redka. Poudarjam raziskave

⁷ Aleksander Panjek, »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije,« v: *Preživetje in podjetnost*, 39–46. Aleksander Panjek et al., ur., *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017).

Zdenka Čepiča in Žarka Lazarevića. Čepič je sestavil periodizacijo kmetijske politike v Sloveniji v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni, ki ji sledim tudi v pričujočem članku: A) 1945–1953, s podobdobji: 1945–1948; 1949–1953; B) 1953–1964, s podobdobji: 1953–1956; 1957–1964. Drugo podobdobje Čepič povezuje z državnim posegom v zemljiško lastnino, ko je bil uzakonjen novi zemljiški maksimum na 10 ha, a tudi s sprijaznjenjem z zasebnim kmetom kot partnerjem države.⁸ Lazarević je v svoji razpravi razvil tezo, da je leta 1957 v Sloveniji in Jugoslaviji v resnici prišlo do večjih sprememb v odnosu do kmeta kot v kmetijski politiki. Ta je zasebnemu kmetijstvu po eni strani puščala proste roke, po drugi strani pa ga je še vedno hotela trdno povezati v državni sektor. Tudi tako, da samostojni kmetje do šestdesetih let niso imeli dostopa do zdravstvenega in drugega zavarovanja, če niso bili zaposleni, kar je pomembno prispevalo k porastu mešanih kmetij.⁹

Od starejših raziskav poudarjam *Sumrak seljaštva* agrarnega ekonomista Dragana Veselinova in *Kmetov vsakdan* ruralne sociologinje Ane Barbič, ki še vedno predstavljata najbolj pregledni zgodovini kmetijstva/podeželja v povojni Jugoslaviji oziroma Sloveniji.¹⁰

Najpomembnejše statistične podatke, ki zadevajo problematiko (integriranega) kmečkega gospodarstva v letih 1957–1965, sem dobil iz študije mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev geografa Vladimirja Klemenčiča¹¹ in raziskave *Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SR Sloveniji*. Pri slednji so zlasti zanimivi izsledki ankete o ekonomskih aktivnostih in življenjskem standardu stotih polkmečkih gospodarstev v Sloveniji v prvi polovici šestdesetih let in predstavitve nekaterih podjetij, kjer so bili ti delavci zaposleni.¹²

Pri uporabi arhivskih virov sem se omejil na dokumentacijo Občinskega komiteja Zveze komunistov Slovenije (ZKS) Koper v letu 1965.¹³ Takrat je bila živa polemika o preskrbi zasebnih kmetov z mehanizacijo. Za analizo koprskih razmer sem se odločil zato, ker je na tamkajšnje kmečke želje in ambicije močno vplival zgled iz sosednje Italije.

Pomemben vir so tudi časopisi iz tistega časa. *Delo*, na primer, je namenilo veliko prostora kmetijski politiki in položaju kmetov. Posebej zanimivi so mali oglasi, ki marksikaj povedo o življenjskem standardu, marginalnem trgu delovne sile (pomoč pri gospodinjstvu) in zasebnem gospodarstvu nasploh.

8 Čepič, »Oris pojavnih oblik kmetijske politike,« 176, 177. Zdenko Čepič, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948* (Maribor: Obzorja, 1995).

9 Žarko Lazarević, »Kmetje in zasebni gospodarski interes po letu 1945,« v: *Nečakov zbornik. Procesi, teme in dogodki 19. in 20. stoletja*, Kornelija Ajlec et al., ur. (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2018), 412–14.

10 Veselinov, *Sumrak seljaštva*. Ana Barbič, *Kmetov vsakdan: položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990).

11 Vladimir Klemenčič, »Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji,« *Geografski vestnik*, 40 (1968).

12 Levstik [nosilec teme], »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 4 deli.

13 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455.

Ekonomski in politični pogoji integrirane kmečke ekonomije v Sloveniji v zgodnjih šestdesetih letih

Decembra 1959 je *Delo* navdušeno poročalo o podjetnosti treh kmetov iz družin Horvat in Lanjšček, ki so v bližini Murske Sobote v zadrugo vložili 27 ha zemljišč in vsa gospodarska poslopja, sami pa so postali delavci na novem združenem posestvu, ki naj bi z nekaj dodatnimi zakupi do pomladi obsegalo 100 ha. Ko jih je novinar vprašal, zakaj jim ni bilo dovolj navadno sodelovanje z zadrugo, so odgovorili, da si v tem primeru obetajo več: »Veliko posestvo je lažje obdelovati in lažje povečevati hektarski donos kot na kmečkih njivah. Naši dohodki od dela in najemnine ne bodo manjši, če ne večji, kot prej s posestva po kritju vseh obveznosti.«¹⁴ Primer družin Horvat in Lanjšček je predstavljal ideal za slovenske in jugoslovanske komuniste predvojne generacije, v prvi vrsti za idejnega snovalca kmetijske politike Edvarda Kardelja. Končni cilj socialistične kooperacije je bil postopno zlitje majhnih družinskih posestev v združna gospodarstva, kjer bi se kmetje od drugih delavcev ločili le po tem, da bi poleg plače prejeli tudi zemljiške rente, družilo pa bi jih to, da bi bili vsi upravljavci.¹⁵ Ker pa se je revolucionarna oblast pri prvem poskusu kolektivizacije ob koncu štiridesetih let še kar opekla, je tokrat ravnala mnogo previdneje in pragmatično uvedla vrsto različnih možnosti kooperacije zasebnih kmetovalcev z družbenim (zadružnim) sektorjem. Kmetje so zadrugi lahko pridelke samo prodajali, dobili semena in gnojila z ugodnim kreditom, ki so ga odplačevali v naturalijah. Temu so rekli kontrahiranje. Na voljo jim je bilo svetovanje, zadružni delavci pa so jim v zameno za delitev prihodka priskočili na pomoč z mehanizacijo. Kmetje so poleg tega imeli tudi možnost, da svojo zemljo oddajo zadrugi zgolj v zakup.¹⁶ Zadruge so lahko tudi ignorirali. Ob tem je seveda treba upoštevati, da sta se slovenska in jugoslovanska družba do začetka šestdesetih let že močno spremenili. Razvoj samoupravljanja je takrat pomenil postopno decentralizacijo gospodarstva, obnovila se je družbena kritika in odprle so se meje z zahodnimi državami. Še vedno je potekala industrializacija, urbanizacija pa se je ravno dobro začela. To je pomenilo, da so kmetje še vedno lahko prišli do zaposlitve v mestih, kar jim je poleg stabilnih dohodkov prinašalo ugodnosti, na primer zdravstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovanje. Barbič je celo trdila, da so se v Sloveniji po vojni lahko zaposlili vsi kmetje in kmetice, ki so to želeli.¹⁷ Če strnem: kmetom se je konec petdesetih in v začetku šestdesetih let odprla vrsta priložnosti za pridobivanje dohodka in vzdrževanje njihovega načina življenja. Porast polproletariata je bil odraz teh možnosti. Eleganca strategije kombiniranja kmečkih prihodkov je bila v tem, da pravzaprav ni izključevala prav nobene od možnosti, ki so se takrat ponujale. Pravzaprav niti izbire družin Horvat in Lanjšček. Osnovna enota integrirane kmečke ekonomije ni

14 Jože Petek, »Združno in še vedno njihovo«, *Delo*, 5. 12. 1959, 3.

15 Edvard Kardelj, *O nalogah naše zadružne politike. Diskusija na plenumu Glavne zadružne zveze FLRJ* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1956), 14, 15.

16 Čepič, »Oris pojavnih oblik kmetijske politike«, 187–88. Veselinov, *Sumrak seljaštva*, 56 in 84.

17 Barbič, *Kmetov vsakdan*, 255.

posameznik, temveč gospodinjstvo. Ni bilo ovire, da se kakšen posameznik iz obeh družin ne bi za stalno zaposlil v neki tovarni, z zaslužkom pa bi pomagal obnoviti hišo, kupil prvi avto, hladilnik ali celo postal solastnik vaše gostilne. Resnici na ljubo je zgledu družin Horvat in Lanjšček sledilo najmanj kmečkih gospodinjstev. Tako zelo malo, da jih ne zaznava nobena statistika, ki mi je bila dostopna. Kar 45 odstotkov kmetov v Sloveniji se je v tistih letih zadovoljilo s kontrahiranjem.¹⁸ Vse kaže, da je bilo to bolj ugodno izhodišče za potencialno integriranje dohodkov.

Oblast in stroka sta do integrirane kmečke ekonomije gojili mešane občutke. Stroka je do nje praviloma imela bolj pozitiven odnos, ker je v njej naposled spoznala tako rekoč neobhodno stopnjo v dolgem procesu modernizacije. Polproletariat naj bi obstajal toliko časa, dokler ne bodo premagane začetniške težave mlade industrializacije in težave pri izgradnji družbenih obratov v kmetijstvu.¹⁹ Mešana gospodinjstva so po eni strani pomembno prispevala k družbeni stabilnosti, saj so na spontan in inovativen način razreševala anomalije gospodarskega življenja. Toda te rešitve so bile lahko dobre in učinkovite za ljudi, ki so sestavljali lastne družinske proračune, ne pa vselej nujno tudi za direktorje podjetij in politike, katerih skrb je bilo lokalno oziroma narodno gospodarstvo. Značilen primer so bile težave s kmetijstvom v občini Koper v letih 1964–1965, tj. v času zagona gospodarske reforme. To je bil že čas, ko je politika kmetijske kooperacije zamirala. Podiral se je njen temeljni člen, ki je bil po Kardelju v združenem monopolu nad kmetijsko mehanizacijo. Kmet naj bi prišel do traktorjev in druge tehnologije samo s pomočjo zadruga.²⁰ Kardelja je bilo strah, da bi se del zasebnih kmetov krepil na račun šibkejših. Ti bi postali nosilci investiranja sredstev v mehanizacijo in modernizacijo kmetijstva. Lahko bi prišlo do kapitalistične eksploatacije malega kmeta, kar bi zaostriло razredna nasprotja na podeželju in resno ogrozilo politično stabilnost v deželi.²¹ Toda Dušan Barbič je kot predsednik v imenu Skupščine občine Koper konec leta 1965 Centralnemu komiteju Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) predlagal prav to, da se zasebnim kmetom zagotovijo ugodni krediti za nakup drobne kmetijske mehanizacije, ki bi jo uvozili iz Italije. Kaj se je zgodilo?

Po letu 1954, ko je Koprski okraj dokončno postal del Slovenije, je prišlo do velikih investicij v industrijo. Lokalno prebivalstvo je zato začelo zapostavljati kmetijske dejavnosti. Zadruga v Kopru, Izoli in Piranu niso bile zmožne vključiti opustelih zemljišč, ker so bile njihove aktivnosti skoncentrirane ob izlivu rek, z izrazito plantažnim sistemom. Obdelovanje opustelih zemljišč, raztresenih v zaledju obale, je bilo negospodarno. Proizvodnja mesa, sadja in zelenjave je resno nazadovala, krepil se je uvoz iz notranjosti države. Hkrati je Obala doživljala vzpon turizma. Leta 1958 so na meji pri Škofijah zabeležili 1,6 milijona prehodov, leta 1964 pa več kot 3,8 milijona. Izola je na primer leta 1955 beležila 6220 nočitev, od katerih je bilo tujih samo 181, leta

18 Čepič, »Oris pojavnih oblik kmetijske politike,« 188.

19 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 58.

20 Edvard Kardelj, *Problemi socialistične politike na vasi* (Ljubljana: Cankarjeva založba in Glavna zadruga zveza Slovenije, 1959), 254.

21 Kardelj, *O nalogah naše zadruga politike*, 7, 8.

1965 pa že 73.000, od katerih je bilo tujih več kot polovica.²² Turisti so s seboj prinesli konvertibilno valuto. Lokalno kmetijsko gospodarstvo je zaradi premajhnih tržnih presežkov po nepotrebnem izgubljalo velik del prihodka, ki ga je odžiral uvoz hrane. Lokalni politiki so v tej neizkoriščeni priložnosti videli eno izmed mogočih rešitev za težave industrije na Obali, ki se je prvič po vojni, zaradi turbulenc uvajanja tržnih mehanizmov, znašla v položaju, ko je bilo treba resno razmišljati o boljši racionalizaciji proizvodnje, skupaj z omejevanjem zaposlovanja in celo z odpuščanjem. Na sestanku Občinskega komiteja (OK) ZKS Koper se je maja 1965 pojavilo vprašanje, »kdo v rednem delovnem času, zaradi popoldanskega dela izven podjetja ne daje na delovnem mestu dovolj od sebe«. ²³ V prvi vrsti so bili problematični obrtniki, vendar ne samo oni. Sekretar OK ZKS Koper Branko Gabršček je v svojem referatu pri vprašanju solidarnosti glede odpuščanja nekoliko zajedljivo omenil, da se »pojvajo komentarji iz sredine takoimenovanih polproletarcev, polobrtnikov, polkmetov, ki tudi omenjajo solidarnost ne glede na to, da jim bitka za produktivnost ogroža sedanji privilegirani položaj«. ²⁴ Takih ljudi ni bilo malo. Leta 1966 je bilo v Občini Koper 3605 kmečkih gospodarstev, od katerih je bilo 379 nekmečkih gospodinjestev, kjer je šlo samo za posest brez ekonomsko relevantne kmetijske dejavnosti, mešanih gospodinjestev pa kar 2035, kar pomeni, da so imela vsaj enega družinskega člana, ki je bil zaposlen izven kmetijstva. ²⁵ V tem kontekstu so na sestanku podali stališče, da je treba povečati zaposlovanje v kmetijstvu, kar bi dosegli tako, da bi »aktivirali osnovna sredstva privatnih kmetov«. ²⁶ Zasebni kmetje so torej potrebovali lastno mehanizacijo, zlasti traktorje.

To stališče je v svojem pismu CK ZKS ponovil tudi Dušan Barbič, ki je bil tudi sam prisoten na omenjenem sestanku OK ZKS Koper. Dostopnost moderne kmetijske tehnike bi po njegovem mnenju prepričala mlade, da bi ostali na kmetijah. Povedal je tudi, da ljudje z Obale zelo dobro poznajo položaj v Italiji, kjer imajo kmetje dovolj mehanizacije. Kljub trdnemu stališču Kardelja in ZK, da naj bo tehnika dostopna samo s pomočjo zadruga, so začeli kmetje v Jugoslaviji traktorje postopoma kupovati že od sredine petdesetih let dalje. V glavnem so to bili odpisani zadružni traktorji. »Ugodno prodamo traktorje za kmetijstvo in prevoznništvo. Vozila so generalno urejena in registrirana za leto 1960«, je pisalo v malem oglasu v *Delu*. ²⁷ A take ponudbe so bile v tistem času še velika redkost, zlasti v primerjavi z razmeroma solidnim tržiščem rabljenih osebnih avtomobilov in mopedov. Do leta 1967, ko so z zveznim zakonom kmetje tehniko lahko tudi uradno prosto kupovali, je bila v Jugoslaviji v zasebni lasti že ena četrtnina vseh traktorjev. ²⁸ V koprski občini je bil vojni in strojni park zasebnih kmetov leta 1965 izjemno skromen. Obsegal je vsega 9 traktorjev, 78 kosilnic, 48 frez, 5 žag in

22 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455, Predlog za rešitev problema opreme malega kmetijskega proizvajalca z drobno kmetijsko mehanizacijo, 10. 12. 1965, 2 in 12.

23 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455, Zapisnik seje Občinskega komiteja ZKS Koper, 28. 5. 1965, 7.

24 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455, Uvodne misli za razpravo (sekretar Branko Gabršček) na seji Občinskega komiteja ZKS Koper, 28. 5. 1965, 4.

25 Klemenčič, »Problemi mešane strukture gospodinjestev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji,« 28.

26 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455, Zapisnik seje Občinskega komiteja ZKS Koper, 28. 5. 1965, 7 in 13.

27 *Delo*, 15. 5. 1960, 16.

28 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, 35, 59 in 154.

7 prikolic. V izolski občini nihče ni imel traktorja, v piranski pa sta bila v zasebni lasti samo dva. Stroški za nakup majhnega italijanskega traktorja do 15 KS, ki so bili za Istro najprimernejši in jih v Jugoslaviji takrat sploh še niso izdelovali, so bili za zasebnike ogromni. Tak traktor je stal 800.000 italijanskih lir, kar je z 20-odstotno carino znašalo 1.920.000 din.²⁹ Predsednik Občinske skupščine Koper Barbič je navedel vrsto argumentov, zakaj zasebni kmetje potrebujejo ugodne kredite, da bi nabavili moderno tehniko. Verjetno pa je od vsega najbolj šokirala njegova trditev, da »eventualna bojazen, da bi mehanizacija pripeljala do izkoriščanja človeka po človeku ni utemeljena«. Primeri iz konkretne prakse so v resnici vsiljevali prav nasproten sklep! Ker velika večina kmetov ni mogla priti do mehanizacije, so ambiciozni med njimi v »precejšnji meri« začeli najemati nekvalificirano delovno silo iz proizvodnje, ki jim je priskočila na pomoč v popoldanskem času. In ne brez uspehov, kot je poročal Barbič, čeprav je prav njegova računica razlike stroškov med strojnim in ročnim obdelovanjem zemlje nakazovala na skrajno neracionalnost takega podjetništva. Delo, ki ga opravi 8 koscev za 32.000 din, bi po njem opravil stroj v 3–4 urah za 2000 din na uro, tj. za 6000–8000 din. Visoka cena proizvodnje se je kajpak odražala v visokih prodajnih cenah na tržišču.³⁰ Ker pa je na tem tržišču obstajal deficit kmetijskih pridelkov, se je kmetom tako poslovanje očitno vendarle izplačalo (očitno bolj, kot če bi najeli zadružno mehanizacijo; a treba je upoštevati, da je te tudi zadrugam primanjkovalo). Lokalnemu in narodnemu gospodarstvu se vsekakor ni. Taka proizvodnja ni bila sposobna zagotavljati zaželenih tržnih viškov, dvigovala je cene, ki so koristile le posameznim kmetom. Glede na prej navedene opazke pa je morda škodila tudi podjetjem, ker je v popoldanskem času izčrpavala njihovo delovno silo. Res je, da je tako delo najbrž kompenziralo nizke dohodke nekvalificirane delovne sile v Tomosu in Luki Koper, kar je bilo za podjetja ugodno, vendar je hkrati tudi slabšalo njihovo produktivnost v rednem delovnem času.

Postavlja se vprašanje, kdo so bili nekvalificirani delavci, ki so popoldan delali na zasebnih kmetijah. Barbič tega ne pove. Čeprav lokalnih prebivalcev seveda ni mogoče izključiti, obstaja velika verjetnost, da so najpomembnejši bazen te delovne sile predstavljali ljudje iz drugih delov Jugoslavije. Ta delovna sila je bila takrat zelo mobilna, kar pomeni, da si v tistem času na slovenski obali verjetno še ni ustvarila trdnih gospodinjstev/gospodarstev in je zato imela popoldan več časa od lokalnih polkmetov. V občini Koper se je leta 1964 namreč prijavilo 2690 ljudi iz drugih jugoslovanskih republik, toda 2720 jih je istega leta že odšlo drugam.³¹ Če ta hipoteza drži, potem lahko na tej točki sklenem, da je v Sloveniji v tistem času mogoče govoriti o dveh osnovnih pojavnih oblikah integrirane kmečke ekonomije. Prva oblika je zadevala gospodinjstva, katerih izhodišče je bilo lokalno kmečko okolje/posestvo, druga oblika pa migrantske delavce in njihova gospodinjstva. V drugem primeru je trdno izhodišče ekonomskih aktivnosti teže določiti.

29 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455, Predlog za rešitev problema opreme malega kmetijskega proizvajalca z drobno kmetijsko mehanizacijo, 10. 12. 1965, 3, 4.

30 Ibid., 4.

31 Lev Centrih, »'Maribor ob morju.' Zveza komunistov Slovenije in vprašanje poselitve koprskega okraja v letih 1945–1965,« *Dve domovini*, 50 (2019): 159.

Obseg integrirane kmečke ekonomije v Sloveniji v predreformnem obdobju

Klemenčič je pri svoji raziskavi o mešanih kmečkih gospodarstvih uporabil popis kmetijstva za Slovenijo iz leta 1960, popis prebivalstva iz leta 1961 in relevantno oceno stanja Zavoda za statistiko SRS za leto 1966. V letih 1961–1966 je število vseh gospodinjstev v Sloveniji naraslo za 9 odstotkov: od 456.030 na 489.482; nekmečka gospodinjstva so narasla za kar 25 odstotkov: od 276.190 na 347.703; število mešanih delavsko-kmečkih gospodinjstev je nazadovalo za kar 24 odstotkov: od 87.390 na 66.442; čistih kmečkih gospodinjstev je bilo manj za 8,9 odstotka: od 92.701 na 84.445.³² Število zasebnih kmetijskih obratov se v tem času ni bistveno spremenilo, povečal se je le delež zemljišč, ki so jih kmetje dali v najem družbenim kmetijskim kombinatom. Leta 1961 je bilo razmerje med zasebnim in družbenim kmetijskim sektorjem v Sloveniji tako, da je prvi obvladoval 72 odstotkov vseh zemljiških površin, drugi pa 28 odstotkov; leta 1966 je družbeni sektor obvladoval 31 odstotkov vseh zemljišč.³³ Najbolj splošna Klemenčičeva ugotovitev v zvezi s tem procesom je bila naslednja: »Zemlja postaja v razliko od preteklosti, ko je bila kmečkim, pa tudi velikemu delu nekmečkih gospodinjstev osnova za preživetje, le dodatni vir in sredstvo za različne oblike špekulacij.«³⁴

Integrirane kmečke ekonomije v resnici ne smemo iskati samo med mešanimi delavsko-kmečkimi gospodinjstvi. Klemenčič je namreč opozoril, da je šlo pri čistih kmečkih gospodinjstvih vse pogosteje za hribovska in/ali ostarela gospodinjstva, ki so se pretežno preživljala z raznimi socialnimi podporami, vendar tudi s pomočjo njihovih družinskih članov, ki so si delo poiskali drugje. Pri nekmečkih gospodinjstvih pa je šlo zelo pogosto za opravljanje storitvenih dejavnosti (npr. prevoznitstva, gostinstva, obrti) na ekonomski osnovi bivšega kmečkega obrata.³⁵ Najbolj splošno bi zato lahko rekli, da gre skoraj pri vseh tipih kmečkih gospodinjstev za takšno ali drugačno integriranje dohodkov/virov. Statistične tipologije, ki so se po drugi svetovni vojni uveljavile v različnih državah in mednarodnih organizacijah (OECD, FAO), kot so mešana kmetija (s podkategorijami), čista kmetija, nekmečko gospodinjstvo, ostarela kmetija itd., nam podajajo ključ za različne oblike, strategije, možnosti in tudi pogostosti integriranja kmečkih dohodkov.³⁶

Klemenčičeve ugotovitve lepo dopolnjuje delo agrarnega ekonomista Filipa Uratnika, ki se je vprašal, kje v Sloveniji je po drugi svetovni vojni živela delovna sila. Po njegovi raziskavi je leta 1953 na podeželju živelo: 61 odstotkov rudarjev, 55,5 odstotka industrijskih delavcev, 98,5 odstotka poljedelskih proizvajalcev, 90 odstotkov

32 Klemenčič, »Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji,« 30.

33 Ibid., 44, 45.

34 Ibid., 26.

35 Ibid., 30 in 47.

36 Za zgodovino tipologij kmetij v različnih državah gl. Matija Kovačič, *Tipi kmetij v Sloveniji in njihove značilnosti* (Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije, 1983), 25–40.

gozdarskih delavcev, 70 odstotkov gradbenih delavcev, 56,5 odstotka železničarjev in ostalih prometnih delavcev, 21,4 odstotka trgovskih uslužbencev, 65,5 odstotka obrtnikov in obrtnih delavcev, 40,9 odstotka delavcev v uslužnostnih poklicih, 35,6 odstotka nameščencev v upravi in 61,8 odstotka nezaposlenih oseb z lastnimi dohodki.³⁷ Napredovanje urbanizacije je v naslednjem desetletju marsikaj spremenilo. Kljub temu pa je celo leta 1981, ko je bilo v Sloveniji samo še 9,2 odstotka kmečkega prebivalstva, kar 58 odstotkov vseh ljudi še vedno živelo na podeželju.³⁸

Pri teh podatkih se zastavlja vprašanje dejanskega pomena zemlje, nepremičnin in povezanega inventarja pri integraciji dohodkov ruralnih gospodinjstev. V letih 1962–1964 je imela Opekarna v Gornji Radgoni 92 stalno zaposlenih. Od teh je bilo 14 polproletarcev zemljiških posestnikov, med katerimi so trije posedovali celo nad 5 ha zemlje, 18 jih je živelo v skupnem gospodinjstvu z bližnjimi sorodniki, vsi ostali pa so imeli v zakupu od 10–15 arov zemlje, deloma od podjetja, deloma od lokalnih kmetov. Dvaintrideset polproletarcev se je vsak dan vozilo v službo. Podjetje takrat še ni imelo dovolj lastnih stanovanj, mesečna najemnina stanovanja v Gornji Radgoni pa je znašala od 3000–4000 din na mesec, kar se je delavcem vozačem zdelo predrago. Povprečni mesečni dohodek v podjetju je bil takrat 25.540 din, nekvalificirani delavci pa so dobivali 22.235 din. Kvalificirani delavci, ki so živeli več kot 10 km stran, so dobili dodatek.³⁹ Posest nepremičnine več kot očitno ni bila brez pomena za družinski proračun. Ljudje so se tega očitno še kako zavedali. Anketa stotih polproletarskih gospodarstev z različnih koncev Slovenije iz leta 1963 je denimo pokazala, da si je vsako peto gospodinjstvo po vojni zgradilo novo hišo. Na anketiranih gospodarstvih je bilo v povprečju 30 odstotkov vseh njihovih članov v stalnem delovnem razmerju, 87 odstotkov od teh stalno zaposlenih pa je po službi delalo še na domači kmetiji. Investirali so tudi v gospodarska poslopja, zemljo in inventar. Navedeni zneski veljajo za vsa anketirana gospodinjstva skupaj: 79 jih je v gospodarske zgradbe vložilo več kot 48 milijonov din; v stroje je vlagalo 22 gospodinjstev, in sicer 3,6 milijona din, 32 jih je v nove nasade vložilo nekaj več kot 3,6 milijona din, v izboljšavo zemlje pa jih je investiralo samo 7, in sicer 214.000 din. Raziskovalci so poudarili, da gospodinjstva nimajo možnosti nakupa vseh strojev, ki jih potrebujejo.⁴⁰ Od kod polproletarцем sredstva za te investicije? Po anketi le 3 od 100 posestev niso ničesar prodajala na trgu. V povprečju je njihov dohodek od dela na domačem gospodarstvu znašal 42 odstotkov od skupnega dohodka, v ta delež pa je vključena tudi tržna vrednost živil, ki so jih potrošili doma. Le četrtnina gospodarstev ni na noben način sodelovala z zadrugami. Zadržno mehanizacijo so najemali zlasti polproletarci na manjših posestvih ali brez lastne vprežne živine. Mnogi pa so ocenili, da se bolj spleča najemati vprego pri sosedih, saj so uslugo lahko poravnali z delom.⁴¹ Raziskovalci so izračunali, da je pri vzorcu 100 gospodinjstev povprečni narodni dohodek na eno polnovredno

37 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 14.

38 Barbič, *Kmetov vsakdan*, 296.

39 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 71, 72.

40 Ibid., 43, 59 in 62.

41 Ibid., 42 in 54.

delovno silo na domačem polproletarskem gospodarstvu leta 1963 znašal 282.000 din. Za primerjavo je bil leta 1960 narodni dohodek na zaposlenega v zasebnem kmetijstvu v Sloveniji 218.000 din.⁴² Anketirani polproletarci so bili zaposleni v naslednjih podjetjih: Tovarna elektroporcelana Izlake, Rudnik rjavega premoga Zagorje, Tovarna celuloze Videm Krško, Rudnik Mežica, Jeklarna v Ravnah na Koroškem, Opekarna v Gornji Radgoni in Jeklarna Jesenice.

Avtorji citirane raziskave so v zaključku poudarili pozitiven pomen zasebne zemljiške posesti in polproletariata za socialistično narodno gospodarstvo. Zapisali so, da je država v začetni, a tudi kasnejši fazi industrializacije tako prihranila veliko investicijskih sredstev na račun počasnejšega razvoja urbanizacije.⁴³ Pa ne samo to. Polproletarci so predstavljali bazen najcenejše delovne sile za industrijo: »Čisti proletarci bi težko zdržali pri tako nizkih osebnih dohodkih in brez stanovanj.«⁴⁴ Toda ista raziskava je opozorila na dejstvo, da se veliko kmetov dnevno vozi iz Dolenjske in Zgornje Savinjske doline na delo v ljubljanski Litostroj, za kar nekateri dnevno porabijo tudi več kot štiri ure. Litostroj je z 19 turističnimi avtobusi v tistem času na delo in nazaj dnevno prevažal več kot 950 svojih delavcev. Tisti zaposleni, ki so živeli na najbolj vzhodnem delu občine Trebnje, so odšli peš od doma že ob dveh zjutraj, da so ob 4.00 ujeli avtobus za Ljubljano, samo za pot so dnevno porabili tudi osem ur.⁴⁵ To je nedvomno vplivalo na slabšo produktivnost delavcev, za podjetje pa je pomenilo tudi nemajhne dodatne stroške za prevoze.

V prejšnjem razdelku sem na primeru položaja v koprski občini opozoril na zajedljiv odnos do polkmetov, ki se je pojavil ob debati glede odvečne delovne sile v podjetjih. Avtorji citirane raziskave so v približno istem času enak pojav zasledili tudi drugod po Sloveniji: »Pred polproletarce marsikje postavljajo zelo ostre alternative, češ, da prihaja čas, ko se bo treba odločiti: ali služba ali kmetija. Take zaostritve nastopajo predvsem tamkaj, kjer se pospešeno razvijajo družbeni kmetijski obrati.«⁴⁶ Po drugi strani so isti raziskovalci ugotovili, da marsikje zelo cenijo delovno silo s podeželja in da očitki, ki se pojavljajo v zvezi z njeno učinkovitostjo, najpogosteje ne držijo. Celo nasprotno. V Opekarni v Gornji Radgoni so zabeležili oceno, »da so polproletarci, ki so trdo živeli na svojem koščku zemlje tudi v soc. sektorju boljši gospodarji, kakor nekateri (ne trdimo, da vsi), ki so ves čas živeli pod zaščito pravic soc. del. človeka.«⁴⁷ Filip Uratnik je po drugi strani navajal ostra stališča iz neke vsejugoslovanske študije iz leta 1961 z naslovom »Proizvodni i ekonomski problemi daljnega razvoja kmetijstva«, kjer so zapisali, da je polkmet privilegirani sloj, ker uživa socialno zaščito, otroške dodatke, prosto stanovanje in lastne pridelke »zastonj«. Takega kmeta bi bilo treba bolj obdavčiti, mu ukiniti otroške dodatke in druge ugodnosti.⁴⁸ Tudi v tem primeru

42 Ibid., 52.

43 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 3. del, 147, 148.

44 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 74.

45 Ibid., 12, 70 in 73.

46 Ibid., 75.

47 Ibid., 71.

48 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 3. del, 95.

gre za podobna opažanja, kot so se pojavila v koprskem primeru, in Uratnik jih je odločno zavrnil. Kot je zapisal Lazarevič, so bile zdravstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovanje tiste dobrine, ki so pomembno spodbujale razvoj mešanih kmetij.⁴⁹ Kmetje so v Sloveniji prvo možnost za zdravstveno zavarovanje dobili šele leta 1959 oziroma 1960, ki pa še zdaleč ni krilo vseh stroškov oskrbe. Pri ambulantnih posegih je predvidevalo 25-odstotno participacijo zavarovanca, pri bolnišnični oskrbi pa celo 50-odstotno. Zavarovanje je stalo 1200 din na leto. Takrat je bila v Sloveniji več kot polovica vsega prebivalstva izven splošnega in obveznega zdravstvenega varstva.⁵⁰ Širitev pravice do zdravstvenega zavarovanja je potekala vzporedno s povečevanjem zmogljivosti zdravstvenega sistema. Oblast je dajala prednost zaposleni (posebej industrijski) delovni sili. Leta 1950 je v Sloveniji na enega zdravnika prišlo 2.234 ljudi, leta 1964 pa 1.029. Za primerjavo je bilo v Veliki Britaniji leta 1963 to razmerje 1 : 840, v Avstriji 1 : 560, v Italiji (1961) pa 1 : 610.⁵¹ Neenakopraven dostop do zdravstvenega zavarovanja je postal tudi politično nevzdržen. Koliko so spremembe v letu 1959/1960 stvari v tem pogledu bistveno obrnile na bolje, je težko reči. Dejstvo je, da je takrat redno delovno razmerje ponujalo boljše košarico socialnih in zdravstvenih storitev, zato ni nenavadno, da se je tako veliko kmetov tudi iz tega razloga odločilo za dodatno zaposlitev izven gospodinjstva. Le ugibam lahko, ali se je oblast za prvo kmečko zdravstveno zavarovanje v letu 1959, ki je bilo z novim zakonom nadgrajeno leta 1965,⁵² odločila tudi zato, da bi nekoliko upočasnila porast zaposlovanja kmetov izven njihovih osnovnih dejavnosti.

Sklep

Rudnik rjavega premoga v Zagorju je imel leta 1964 zaposlenih 1800 delavcev, od katerih se je iz bližnjih in bolj oddaljenih krajev na delo prevažalo 600 delavcev. To so bili kmečki gospodarji, njihovi sinovi ali pa vrtičkarji. Skoraj vsi so bili kopači, zato so zelo dobro zaslužili, mesečno več kot 40.000 din. Če so za vožnjo porabili več kot 1500 din, jim je razliko pokrtil rudnik. Uprava je bila nad njimi navdušena: »[N]ajtežja dela v rudniku opravljajo prav ti polproletarci, ki so od malega navajeni skromnega življenja in trdega dela in katerim predstavlja rekreacijo po jamskem delu še delo na malih kmečkih gospodarstvih v težkih terenih zasavskih hribov.«⁵³ Upravniki se verjetno niso šalili. Od 100 anketiranih gospodinjstev si je potovanje, tj. počitnice, privoščilo le 7. Vsi ostali so letni dopust koristno porabili za »rekreacijo« na domačem posestvu.⁵⁴ Upravniki rudnika so imeli najbrž prav, da so bili njihovi delavci vajeni skromnega in

49 Lazarevič, »Kmetje in zasebni gospodarski interes po letu 1945,« 414.

50 »Zdravstveno zavarovanje na vasi,« *Delo*, 27. 11. 1959, 1, 2. Miha Počrvina, »Zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev,« *Dolenjski list*, 4. 2. 1960, 1 in 2.

51 SI AS 1589, t. e. 218, Medrepubliški odnosi iz ekonomskega aspekta, julij 1967, 3 in 26.

52 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, 108.

53 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 67.

54 *Ibid.*, 61.

težkega življenja. Toda skromno bi lahko mnogi izmed njih živeli že samo na svojih kmetijah. Tudi nekvalificirani delavci obalnih industrijskih podjetij bi verjetno lahko životali ob svojih plačah. Kljub temu so se prvi odločili še za naporno delo pod zemljo, drugi pa za popoldansko košnjo pri lokalnem ambicioznem kmetu. Temeljna motivacija za kombiniranje dohodkov je pri veliki večini teh ljudi vsekakor bila zadovoljitev potreb njihovih gospodinjstev. Obseg teh potreb je bil po eni strani odvisen od števila želodcev nekega gospodinjstva, a gotovo tudi nič manj od kulturnih norm ali fantazij lokalne skupnosti in širše družbe, katere ideal je takrat že bilo potrošništvo. Viri, ki jih navajam v pričujočem članku, nedvoumno govorijo o tem, da so polkmetje za zadovoljevanje svojih potreb bili pripravljeni investirati neverjetno veliko svojega časa in telesnih moči. Nekateri primeri vsiljujejo vtis, da za mnoge življenje onstran dela skoraj ni obstajalo. Podjetnost je bila ena izmed tistih vrednot, ki jo je socializem podedoval iz dobe kapitalizma. V socializmu je vsaj deklarativno veljalo načelo, da je edino merilo posameznikovega materialnega položaja njegovo delo. Začeti iz »nič« in uspeti je bilo zato v resnici bolj pisano na kožo socializmu kot kapitalizmu. Prizadevni posamezniki ali gospodinjstva, ki so inovativno kombinirali različne priložnosti za zaslužek, zato niso bili problematični. Nasprotno. Videli smo, da so kmete delavce zaradi njihovega odgovornega ravnanja v službi včasih postavili celo za zgled. Oblast se je nazadnje sprijaznila celo s tem, da so kmetje dobili lastne traktorje in občasno najemali delovno silo. Toda v *Delu* so takrat v luči problema dnevne migracije v ljubljanski Litostroj zapisali: »Stroji počivajo 16 ur – ljudje pa ne, ker imajo z vožnjo in hojo vred dvojni delavnik.«⁵⁵ Socializem je bil družba, ki je zelo cenila delo, vendar samo v kontekstu napredka proizvodjalnih sil, ki bi lajšal in krajšal človekovo delovno obremenitev. Drugače kot konservativizem je socializem zavračal garanje in trpljenje kot vrednoti sami na sebi. Karl Marx je zapisal, da je temeljni pogoj družbe prihodnosti krajšanje delovnega dne.⁵⁶ Moderni socializem je v 19. stoletju nastal z gibanjem za osemurni delavnik. Zgodnja šestdeseta leta pa so bila obdobje, ko so v Jugoslaviji in drugod ideologi in kritični intelektualci ponovno brali Marxa in se navduševali nad humanističnimi razsežnostmi njegovih misli. Tudi iz tega razloga so celo naklonjeni opazovalci na podjetništvo integrirane kmečke ekonomije gledali z mešanimi občutki.

Zaradi primerov težkih delovnih obremenitev lahko govorimo tudi o samoeksploataciji kmečkega gospodarstva, kot jo je razumel ruski agrarni ekonomist Čajanov. Gre za specifično obliko ekonomije, ki se od tipičnega kapitalističnega podjetništva razlikuje po vrednotenju človekovega dela. Pri računanju, načrtovanju profita kapitalističnega podjetja človekovo delo v obliki mezde nastopa enako kot vse druge stroškovne postavke – v denarju, kot na primer reprodukcijski material, ogrevanje, najemnina poslovnih prostorov itd. Tudi kmečko gospodinjstvo lahko temelji na poslovnem računu, načrtovanju profita ali materialnih koristi, vendar s to razliko, da dela svojih članov na lastnem družinskem gospodarstvu praviloma ne meri v denarju.

55 *Delo*, 9. 4. 1964. Cit. v: Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 74.

56 Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Celotni proces kapitalistične produkcije*, 3. zvezek (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973), 913, 914.

Zato je v primerjavi s kapitalističnim podjetjem razpolaganje s časom gospodinjstva lahko popolnoma negospodarno. Navzven se običajno kaže v neskončnem garanju, uporabljanju primitivne tehnologije in odrekanju v imenu lepše prihodnosti.⁵⁷ Enako kot pri kapitalističnem podjetju seveda tudi tukaj obstajata možnosti za neuspeh in celo propad. Druga pomembna razlika med kapitalističnim podjetjem in kmečkim gospodinjstvom je v tem, da pri prvem daljšanje/krajšanje delovnega dne vsaj v zadnji instanci regulira razredni boj (npr. za osemurni delovnik), pri drugem pa je delovni čas precej odvisen od solidarnosti znotraj družinskega omrežja (družinska dogovorna ekonomija), razporeditve moči znotraj tega, patriarhalnega gospodstva in/ali odpora proti njemu, in to v neskončni vrsti pojavnih oblik, kot na primer v družinskih prepirih, spodbijanju moške avtoritete, alkoholizmu, nasilju, zakonski nezvestobi, svobodni spolnosti, krivicah pri dediščini, izselitvah v mesto/tujino, pobegih, ustanavljanju ločenih gospodinjstev itd. V našem primeru imamo razmerje med poslovnim modelom kmečkega gospodinjstva in socialističnim – samoupravnim podjetjem. Slovenska podjetja šestdesetih let so enako kot kapitalistična podjetja na zahodu temeljila na mezdnem delu. Zato so politiki in gospodarstveniki po eni strani hvalili prizadevnost in domnevno skromnost polproletarcev, po drugi strani pa so jih nemalokrat sumili, da se zaradi popoldanskega dela ne trudijo dovolj. A hkrati je bilo samoupravno podjetje tudi družbeno odgovorno podjetje, ki se je moralo brigati za standard svojih delavcev in širše skupnosti. Težava je bila v tem, da je projekt socialističnega samoupravljanja podjetjem naložil poslanstvo, ki mu še dolgo v šestdeseta leta preprosto niso bila kos. Najbolj je bilo to razvidno pri gradnji stanovanj. Integrirana kmečka ekonomija je takrat v tem pogledu razbremenjevala socialistična podjetja, a jih hkrati tudi obremenjevala s stroški za mobilnost delovne sile.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1589, CK ZKS.
 - SI AS 1589/IV, CK ZKS.

Časopisni članki

- *Delo*, 15. 5. 1960. »Mali oglasi.«
- *Delo*, 27. 11. 1959. »Zdravstveno zavarovanje na vasi.«
- Petek, Jože. »Pokojnine že – a prispevki?« *Delo – Sobotna priloga*, 19. 4. 1969.
- Petek, Jože. »Zadružno in še vedno njihovo.« *Delo*, 5. 12. 1959.
- Počrvina, Miha. »Zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev.« *Dolenjski list*, 4. 2. 1960.

⁵⁷ Prim. Henry Bernstein, *Class Dynamics of Agrarian Change* (Hallifax in Winnipeg: Fernwood Publishing, 2010), 94. Alexander Vasilevich Chayanov, »Peasant Farm Organization,« v: A. V. Chayanov on *The Theory of Peasant Economy*, Daniel Thorner et al., ur. (Homewood: The American Economic Association, 1966), 70–89.

Literatura

- Barbič, Ana. *Kmetov vsakdan: položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990.
- Bernstein, Henry. *Class Dynamics of Agrarian Change*. Halifax in Winnipeg: Fernwood Publishing, 2010.
- Centrih, Lev. »'Maribor ob morju.' Zveza komunistov Slovenije in vprašanje poselitve Koprškega okraja v letih 1945–1965.« *Dve domovini*, 50 (2019): 147–62.
- Chayanov, Alexander Vasilevich. »Peasant Farm Organization.« V: A. V. Chayanov on *The Theory of Peasant Economy*, Daniel Thorner, Basile Kerblay in R. E. F. Smith, ur., 29–269. Homewood: The American Economic Association, 1966.
- Čepič, Zdenko. *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948*. Maribor: Obzorja, 1995.
- Čepič, Zdenko. »Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960.« V: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*, Zdenko Čepič, ur., 175–88. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999.
- Kardelj, Edvard. *O nalogah naše zadrudne politike. Diskusija na plenumu Glavne zadrudne zveze FLRJ*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1956.
- Kardelj, Edvard. *Problemi socialistične politike na vasi*. Ljubljana: Cankarjeva založba in Glavna zadrudna zveza Slovenije, 1959.
- Klemenčič, Vladimir. »Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji.« *Geografski vestnik*, 40 (1968): 19–52.
- Klemenčič, Vladimir. »Regionalni procesi in kmetijstvo v Sloveniji.« *Teorija in praksa*, 4 (1965): 604–14.
- Kovačič, Matija. *Tipi kmetij v Sloveniji in njihove značilnosti*. Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije, 1983.
- Lazarevič, Žarko. »Kmetje in zasebni gospodarski interes po letu 1945.« V: *Nečakov zbornik. Procesi, teme in dogodki 19. in 20. stoletja*, Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, ur., 399–417. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2018.
- Lazarevič, Žarko. »Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije.« V: *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič, ur., 189–215. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018.
- Levstik, Jože. »Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SR Sloveniji.« *Poročilo Skladu Borisa Kidriča*, 4 deli. Kmetijski inštitut Slovenije in Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani, 1964.
- Marx, Karl. *Kapital. Kritika politične ekonomije. Celotni proces kapitalistične produkcije*, 3. zvezek. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.
- Panjek, Aleksander, Jesper Larsson in Luca Mocarelli, ur. *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017.
- Panjek, Aleksander. »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije.« V: *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič, ur., 15–50. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018.
- Veselinov, Dragan. *Sumrak seljaštva*. Beograd: Ekonomika, 1987.

Lev Centrih

**PART-TIME FARMERS AND THE SOCIALIST STATE:
INTEGRATED PEASANT ECONOMY IN SLOVENIA
BETWEEN 1957 AND 1965**

SUMMARY

The article deals with the phenomenon of part-time farmers and their households in the socialist Slovenia between 1957 and 1965. Politicians, managers, and social scientists would often label this labour force as “semi-proletarians”, while their co-workers sometimes referred to them simply as “farmers”. The phenomenon of part-time farmers was so common at the time that entire industries were supposedly heavily dependent on them. The official assessment regarding this untypical workforce was not unequivocal: on the one hand, companies and the Slovenian national economy as a whole benefited by delaying investments in housing and increasing wages, while, on the other hand, these workers were problematic due to exhaustion and sometimes also poorer labour productivity. The concept of integrated peasant economy, recently developed by the economic historian Aleksander Panjek, best describes the realities of the Slovenian countryside in the early 1960s. It stands for equal assessment of distinguished economic activities and avoids stereotypes about the passivity and fragility of peasant households. It was not pure survival that motivated Slovenian peasants to combine several economic activities, but rather the aspirations for better social status and the improvement of the living standard. The Yugoslav socialist society at the time entered the period of consumerism, while the opening of borders with the Western countries boosted fantasies about what the good life and social standard were supposed to be. The article provides several examples of how peasants were ready to bear heavy workloads in order to meet their aspirations and the needs of their households. The concept of self-exploitation, developed by the Russian agrarian economist Alexander Vasilevich Chayanov in the 1920s, has been additionally employed in order to grasp this reality.